

Retorik Üzerine Küçük Şerh* İbn Rüşd

Thk.: Charles E. Butterworth**

Çev.: Ali Tekin***

Öz

İbn Rüşd İslam dünyasındaki en önemli Meşşâî filozoflardan birisidir ve felsefenin farklı alanlarına ilişkin önemli eserler kaleme almıştır. Onun klasik felsefenin ve düşüncenin usulü olan mantık bilimine dair çalışmalarını da zikretmemiz gerekir. İbn Rüşd Aristoteles'in *Organon* adlı mantık külliyyatının sekiz bölümü üzerine de çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarda büyük, orta ve küçük şerh gibi farklı telif tarzları kullanmıştır. Burada Türkçeye çevirdiğimiz *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe* adlı eser Aristoteles'in *Retorik*'inin küçük şerhidir. Bu eser klasik telif tarzlarından biri olan küçük şerhe güzel bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: *Aristoteles, İbn Rüşd, Kitâbu'l-Hatâbe, küçük şerh, retorik yöntem.*

Abstract

Short Commentary on Aristotle's Rhetoric

Ibn Rushd is one of the most important peripatetic philosophers in Islamic World. He wrote important books in different branches of philosophy. We must also mention his works about logic which was thought as a methodology of philosophy and thinking. Ibn Rushd has works about eight sections of Aristotle's *Organon*, and he used in this works different writing styles like long, middle and short commentaries. The work named *Jawâmi'u Kitâb al-Khatâbah* which we translate here to Turkish is his short commentary on Aristotle's *Rhetoric*. This work is a good example of short commentary that is one of the classical writing styles.

Key Words: *Aristotle, Ibn Rushd, Kitâb al-Khatâbah, short commentary, rhetorical method.*

Atıf: İbn Rüşd, "Retorik Üzerine Küçük Şerh İbn Rüşd", çev. Ali Tekin, *KTÜİFD*, c.2, sy.2, Güz/2015, ss. 179 - 193.

* İbn Rüşd, "Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe", tahkik eden ve İngilizceye çeviren: Charles E. Butterworth, *Averroës' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics," "Rhetoric," and "Poetics"* içinde, (Albany: State University of New York Press, 1977), s. 169-99.

* Emekli Profesör, Maryland Üniversitesi, ABD

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Bilim Dalı, alitekin@ktu.edu.tr

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Ey Rabbimiz, Sen'in yardımını dileriz.

Retorik Sözler Hakkında Konuşma

Giriş

1. Böylelikle cedelî kıyaslar ve bunların sağladıkları tasdik miktarı hakkındaki konuşmayı bitirmiş olduk. Şimdi ikna edici şeyler ve bunların sağladıkları tasdik miktarı hakkında konuşalım. Açıktır ki kanaat, nefsin karşısının farkında olmakla birlikte kendisinde sükûn bulunduğu baskın bir zandır. Zannın ne olduğunu önceden tanımlamıştık.

2. Kanaati oluşturan şeylere gelince, inceleme (*tasaffuh*) ve tümevarımla (*istikrâ'*) bunların ilkin iki sınıfa ayrıldığı açığa çıkıyor: Birincisi sözler (*ekâvîl*), ikincisi iman, tanıklıklar (*şehâdât*) ve bunun dışındaki şeyler gibi –ki bunları sayacağız- sözler olmayan dış şeylerdir. Yine bunun gibi incelemeye halk konuşmalarının da iki sınıf olduğu açığa çıkıyor: Bunlar örnek (*misâl*) ve kanıttır (*hucce*). Kanıt bu sanatta örtük kıyas (*damîr*: entimem) diye isimlendirilir. Nitekim halktan biri diğerine bir ilacı almayı işaret ettiğinde “Onu kullan, çünkü falanca onu kullandı ve ondan fayda gördü.” der ve onu örnekleme ile ikna eder ya da ona “Sende şöyle şöyle bir hastalık var.” der. Yine onların birbirleriyle yaptıkları konuşmalardaki tek tek şeylerde de durum böyledir.

3. Böylelikle konuşmanın bu tarzının sözlerin bu iki sınıfını kullandığı açığa çıkmış oldu. Şimdi ilkin bu ikisi hakkında konuşalım. Sonra da diğer ikna ediciler hakkında konuşmaya geçeriz. Nitekim bunlar ikna edici olmayı onlardan daha fazla hak ederler ve doğaca daha önce gelirler.

Örtük Kıyas

4. Şöyle diyoruz: Örtük kıyas herkesin ya da çoğunluğun yerleşik ilk görüşüne (*bâdi'u'r-ra'yi's-sâbık*) göre sonuç veren bir kıyastır. Yerleşik ilk görüş, karşılaşır karşılaşmaz insanda kendisiyle ilgili baskın bir zannın oluştuğu ve derinlemesine bir araştırma yapmadan (*yata'akkubu*) dahi insanın nefis sükûnu bulunduğu görüştür. Kıyaslar (*mekâyis*) yerleşik ilk görüşe göre ya suretleri ya da maddeleri bakımından sonuç verirler. Suretleri bakımından [sonuç vermeleri], ilk görüşe göre sonuç vermeleridir. Maddeleri bakımından [sonuç vermeleri] ise öncüllerinin de yine ilk görüşe göre doğru olmasıdır.

Kıyasların Sûretleri

5. Kıyasların suretleri, ilk görüşe göre müsamaha gösterilmesi ve çıkarımın zorunlu olmasını (*darûriyyetu'l-luzûm*) sağlayan şeyin onlardan çıkarılmasıyla (*yuhzafu*) sonuç verir, ki halktan insanlar birbirleriyle konuşurlarken bununla yetinirler. Bundan dolayı saydığımız kıyas türlerinin her birinde bu manayı teemmül etmemiz gerekir. Bunları saymakla suretleri yönünden ikna edici kıyasların hepsinin darblarını elde etmiş oluruz.

6. Şöyle deriz: Önceden anlatılanlardan açıktır ki birinci şekilde çıkarımın zorunluluğunu sağlayan tümel öncül, bağlantıyı (*ittisâl*) sağlayan ise küçük öncülün olumlu olmasıdır. Bu böyle olunca, birinci şekil, büyük öncül çıkarıldığında ya da niceliği belirsiz (*muhmele*) alındığında ikna edici olur. Ancak büyük öncülün çıkarılması daha ikna edicidir; çünkü büyük öncülün çıkarılması, onun -burhancıların yaptığı gibi- onda karşı çıkma yeri olmaması dolayısıyla çıkarıldığının ve onun gerçekten açık olduğunun vehmedilmesini sağlar. Yine [kıyas] bazı yerlerde küçük öncülün çıkarılması ya da olumsuz alınmasıyla da ikna edici olur.

7. İkinci ve üçüncü şekle gelince, bunlarda, sonuç veren öncül ve yine bunun gibi bağlantıyı kuran öncül başlangıçta açık olmadığı, aksine bu küçük öncül de büyük öncül de olabildiğinden, bu iki şekilde her iki öncülün açıkça ifade edilmesinin zararı yoktur. Ancak her ne zaman bu böyle olup bunlardan biri çıkarılmazsa, her ikisinin de belirsiz olarak alınması gerekir. Yoksa bunlarda karşı çıkma yeri hiç kalmaz. Yine, gerçekte öyle olmadığı halde ilk görüşte sonuç verdiği zannedilenler de sonuç vermeyen telif türlerindedir. Bu türler de sureti açısından ikna edici olan sözlerdendir. Bunun örneği, ikinci şekilde iki olumludan telif edilenlerdir. Üçüncü şekildeki sonuç veren darblar, sonuçları tümel alındığında bu türden olurlar. Fakat bununla birlikte onlardaki örtüklüğün açıklanmaması ve içerisindeki karşı çıkma yerinin gizli kalması için belirsiz alınması gerekir.

Şartlı kıyaslara gelince:

8. Önceden de geçtiği üzere şartlı kıyaslardan bazısı ayrı bazısı da bitişiktir. Bitişik olan, içerisinde karşı çıkma yerinin bırakılmasıyla örtük kıyas olur. Onun, çıkarım geçerli (*sahîhu'l-luzûm*) ve istisna edilen yüklemli bir kıyasla açık olduğunda sonuç verebildiği *Birinci Analitikler*'de

açıklanmıştı. Ondaki istisna edilen kendinde açıksa, çıkarımın (*luzûm*) zorunlu olarak, açıklanmasına ihtiyaç duyulur. Yine, önbitişen ya da ard-bitişenden rastgele herhangi birinin istisna edilen ya da sonuç (*muntec*) olmayacağı orada açıklandı. Bu böyle olduğuna göre öyleyse kıyasın bu türü bu şartlardan bazılarına muhalefet etmekle örtük olur. Fakat onu ikna edici kılan ilk şey istisna edilenin çıkarılmasıdır. O önbitişen ve ard-bitişenden rastgele herhangi birini ya da onların karşı olanlarını sonuç vermesiyle de ikna edici olabilir. Ancak bununla birlikte geçerli bir sonuç verme durumunun olmadığı yerde hasmın fark etmesinden korkulması sebebiyle, ondan çıkan (*lezime 'anhu*) istisna edilenin çoğunlukla açıkça ifade edilmemesi gerekir –ardbitişenin aynını istisna edip önbitişeni sonuç olarak çıkararak ya da önbitişenin karşı olanını istisna edip ardbitişenin karşı olanını sonuç olarak çıkararak kişi gibi. Bunun gibilerinde istisna edilen açıkça ifade edilebilir ve söz ikna edici olur, eskilerden bazısının “Şayet varlık yaratılmışsa (*tekevvene*) bir ilkesi vardır. Fakat o yaratılmamıştır. Öyleyse onun bir ilkesi yoktur.” şeklindeki sözünde olduğu gibi.

9. Galenus ve çoğu anatomici bu tür kıyasları sebepleri bilinmeyen canlı fiillerini çıkarımlamada kullanırlar. Bunun örneği onun şu sözüdür: “Dönen sinir¹ ortadan kalkarsa ses ortadan kalkar. Öyleyse dönen sinir varsa, ses de vardır.” Yine şöyle denilmesi gerekmez: “Gerçekten canlı ortadan kalkarsa insan ortadan kalkar.” [Hâlbuki] canlılığın varlığından insanın varlığı çıkmaz.

10. Sonuç verme durumu geçerli olduğunda –örneğin ardbitişenin karşı olanı ya da önbitişenin aynısının olması gibi- onda istisna edilenin açıkça ifade edilmemesi gerekir. Yoksa sözde bağlantının örtülmesi ve açıkça ifade edilmemesi dışında bir karşı çıkma yeri kalmaz.

11. Ayrık şartlı kıyas, uzlaşmazlar (*mute'ânidât*) ikiden fazla olup bunlardaki istisna edilenlerin tümü alınmadığında, uzlaşmazların hepsinin alınmamasıyla ikna edici olur. Bu kıyasta istisna edilenin çıkarılması ikna edici olmaz, aksine bu yapıldığında [kıyas], talebin bölümlendiği iki çelişikten birinin açıklanmasının talep edildiği bir surette kalır.

1 İbn Rüşd'ün *el-'asabu'r-râci'* diye ifade ettiği terimi biz, tıbbî karşılığını tam olarak bilemediğimizden, kelime anlamı üzerinden “dönen sinir” şeklinde Türkçeleştirdik. Kelime tıbbî bir terimdir. *El-'asabu'l-hanceriyyu'r-râci'* diye de ifade edilmektedir. Onuncu kafa sinirinin bir parçasıdır, gırtlığın hareket etmesini ve duyumsamasını sağlar. Bkz. <https://ar.wikipedia.org/wiki/15.02.2016>. عصب_حنجري_راجع. (çev.).

12. Uzlaşmazların hepsinin alınmamasına örnek Ebu'l-Me'âlf'nin *el-İrşâd* adlı kitabında unsurlardan yaratılmayı iptal ederken ifade ettiği sözüdür. Şöyle diyor: “Şayet dört unsurdan yaratılanlar varsa bu ya iki cisim bir mekânda bir arada toplanıncaya kadar cisimlerin birbirine girmesiyle ya da bunlardan her birinin bileşikte kendi başına ayrı bir şekilde kaim olmasıyla olur. Bu her iki sınıf da imkânsızdır. Öyleyse burada kendisinden tek bir varlığın yaratıldığı birden çok unsurun olması imkânsızdır.” Kıyasta karşıt kılınması gerekenlerden biri bu sözden düşürülmüştür. Ki bu, sirkengebin (sirkeli bal şerbeti) ve bunun dışında diğer sun'î şeylerde görüldüğü gibi, var olan bir şeyin (*kevn*) bir karışım içerisinde olabilemesidir.

13. Olumsuzdan başlanıp olumsuzu varılan darb, sadece istisna edilenin çıkarılması ve sonucun açıkça ifade edilmesi ile ikna edici olur. İstisna edilen ve sonuç birlikte çıkarıldığında, dinleyen kişi sonuç vermesi istenenin hangi şey olduğunu anlayamaz. Burada istisna edilenin rastgele ya da ilk görüşteki herhangi bir şey olarak açıkça ifade edilmesi mümkün değildir. Aksine onda her zaman olumlu olan istisna edilir, olumsuz olan ise sonuç olarak elde edilir. Ancak bu yapıldığında onda bir ikna yeri kalmaz.

Hulfî kıyas hakkında (*fî kıyâsi'l-hulf*):

14. Hulfî kıyasa (ters kıyas) gelince, onun ikna edici olmasını istediğimizde içerisindeki şüpheli yerin ve çıkan (*lâzım*) imkânsızın açıkça ifade edilmesi ve kendisinden imkânsızın çıktığı öncülün örtük tutulması gerekir. Çıkarım açık olmadığında o açıkça ifade edilebilir, şu sözümüzde olduğu gibi: “Şayet her insan duyumsayan değilse, her canlı duyumsayan değildir. Çünkü her insan canlıdır.”² Bu çıkarım üçüncü şekildedir.

2 Burada *hayvân* kelimesini “hayvan” değil de “canlı” şeklinde Türkçeleştirdik. Kanatımızca bu kelimenin Türkçede nasıl kullanılması gerektiği üzerinde yeniden düşünmek gerekmektedir. Kelime Türkçede bazen “hayvan” bazen ise “canlı” diye ifade edilmektedir. “Hayvan” kelimesi Türkçede -örneğin kedi, köpek, at gibi- insanın dışında kalan duyu gücüne sahip olup irade ile hareket eden canlı için kullanılmaktadır. “Canlı” kelimesi ise insan ve hayvanın yanında bitkiyi de içermektedir. “Canlı” kelimesinin hem bitki hem hayvan hem de insan için kullanılması gayet yerinde iken, insan ve hayvanı birlikte ifade için “hayvan” ya da “canlı” kelimesinin kullanılması anlamı ifade için tam olarak yeterli durmuyor. Bunun yerine öneri olarak “duyarlı” kelimesini teklif edebiliriz. “Can-lı” kelimesi ile canı olanların kastedilmesi gibi, “duyar-lı” ile de duyu gücüne sahip olanlar, yani hayvan türleri ve insan kastedilebilir. Biz burada buna işaret ediyor, ancak çevirimizde, yaygın bir kullanım olan, “canlı” kelimesini zik-

15. Bunlar örtük kıyasların sureti yönünden olan sınıflarıdır. Bunlar mutlak kıyasın sınıflarına karşılık gelirler.

Kıyasların Maddeleri

16. Kıyas sınıflarının maddesi bakımından bölümlenmesine gelince, bunların öncüllerin kendilerinin, özellikle de büyük öncülün, bölümlendiği yönden alınması gerekir. Çünkü sonuç verme gücüne sahip olan (*mâlîke li'l-intâc*) odur. Küçük öncülün ise ikna edici, meşhur ya da bunun dışında olsun, nasıl rastgelirse öyle alınması mümkündür.

17. Şöyle diyoruz: Sözlerin bu sınıfında kullanılan öncüller, özellikle de büyük öncüller, burada ortak ilk görüşte meşhur olması bakımından alınır. Cedelî öncüllerin ancak gerçekte meşhur olması bakımından kullanıldığını belirttiğimiz gibi, ilk görüşün ne olduğunu da önceden tanımladık. Meşhurlarda (*meşhûrât*) doğru olma ya da olmama rastgele olabildiği gibi ilk görüşteki öncüllere de meşhur ya da doğru olma bilamaz rastgele de bilir rastgelmeye de bilir. Ancak, özetle, burada onlar, cedelî öncüllerin sadece gerçekte meşhur olması bakımından alınması gibi, ilk görüşte meşhur olmaları bakımından alınırlar. Yerleşik ilk görüşte meşhur olanlar, yerleşik ilk görüşte tümel olarak alınan öncüller olan makbul önermelere ve yine ilk görüşteki diğer şeylere deliller (*delâil*: gösterge)³ olarak alınan duyulur şeylere bölümlenirler.

18. Bu delillerden bazıları, boş kabı boşluğun varlığına delil olarak almamızda olduğu gibi, şeyin varlığına mutlak deliller olarak alınır. Bazıları, yüklemın konu için var olduğuna delil olarak alınanlardır. Bunlar, konudan genel yüklemden özel ya da ona eşit olduğunda birinci şekilde telif edilir ve eskiler nezdinde delil (*delîl*) diye isimlendirilir. Şayet iki taraftan genel olurlarsa ikinci şekilde telif edilirler. Şayet her ikisinden özel olurlarsa üçüncü şekilde telif edilirler. Bu ikisi eskiler nezdinde alâmet (*alâme*) diye isimlendirilir. Burada alınan bu deliller delillendirilenden (*medlûl*) sonra gelen şeyler olabilirler -eklentileri gibi-, yine ondan önce gelen olabilirler -delillendirilenin sebepleri gibi-.

19. Öncüllerin iki sınıfından her biri -yani makbûlât (*makbûlât*:

rediyoruz. (çev.).

3 Buraya geçen "delil" kelimesi genel anlamda kullanılan delilden farklıdır. Genel anlamda delil kıyas, tümevarım ve örneği de içine alan bir kanıtlama anlamında kullanılır. Ancak buradaki delil retoriğe özgü bir delil türüdür (çev.).

kabul edilen öncüller) ve deliller (*delâil*)- zorunlu, çoğunlukla mümkün ve eşit derecede mümkün maddede olabilirler. Zorunlu maddede olan makbûlâtın örneği, “Her yapılanın (*mef’ûl*: nesne) bir yapanı (*fâil*: özne) vardır.” [sözüdür]. Çoğunlukla mümkün olan maddedekinin örneği, “Tutkularına uyan ve doktorların sözlerine kulak asmayan hiçbir hasta iyileşmez.” [sözüdür.] Eşit derecede mümkünde olanın örneği “Uygun ve kolay olan her şey yeğlenir.” [sözüdür.] Bunun aynısı ile o şeyin yeğlenmemesi de kanıtlanabilir.

Delillere gelince:

20. Delillerden bazıları birinci şekildedir. Buna “zorunlu maddede ki delil” ismi verilir. Bunun örneği: “Ay’ın ışığı azar azar büyür, öyleyse o küre şekillidir.” sözümüzdür. Çoğunlukla mümkün maddede olanın örneği “Falanca, adam topluyor, silah hazırlıyor ve kasabalarını (*bilâd*) güçlendiriyor. Onun yakınında düşmanı yoktur. Öyleyse o sultana isyan etmeye kararlıdır.” sözümüzdür. Bu, eskilerin nezdinde görünürde delil (*ed-delîlu’l-eşbeh*) diye biliniyordu. Eşit derecede mümkün maddede olanın örneği “Falanca yerinden kıvıldamadı, o düşmeden önce arkadaşları hezimeteye uğradı. Öyleyse o cesurdur.” sözümüzdür. Yine bu aynıyla korkaklığa delil olarak da kullanılabilir. Korku anında insan kaçamayabilir. Eskiler bu delili de şüpheli delil (*delîl müştebeh*) diye biliyorlardı.

Alâmetlere gelince:

21. Bunlardan zorunlu maddede olanları ikinci şekildedir. Bunun örneği “Sinir beyinden bitip çıkar, çünkü sinir beyine saplanmış olarak bulunur.” sözümüzdür. Çoğunlukla mümkün maddede olanın örneği “Falanca şehrin kusurunu düşmana gösterdi. Çünkü o sura çıktı ve düşmanı gözetti. Kusuru gösteren kişi bunu yapar.” sözümüzdür. Eşit derecede mümkün maddede olanın gücü bu maddede olan delillerin gücü gibidir. Çünkü ondaki tümellerin gücü tikellerin gücü gibidir. Tikeller evrilir ve birinci şekle döner. Tümel olarak alındıklarında yanlışlığı tikellerin yanlışlığından çok olmaz. Bundan dolayı eskiler bu maddedeki alametlerin bu darbını dışarda bıraktılar.

Üçüncü şekilde olan delillere gelince:

22. Bunların zorunlu maddede olanı “Zaman felek küresidir (*küretu’l-felek*). Çünkü her şey zamandadır ve her şey felek küresindedir.” sözümüzdür. Çoğunlukla mümkün maddedekinin örneği, “Bilgeler faziletlidir.

Çünkü Sokrates faziletli bir bilgedir.” sözümüzdür. Bunlardan eşit derecede mümkünde olana gelince, onun geçersiz kılınmasındaki neden aynıyla ikinci şekilde geçersiz kılınmasının nedenidir.

23. Bilmelisin ki bu bölümler (*kısme*), örtük kıyasların öncülleri için örtük kıyasların öncülleri olmaları bakımından zatî değildir –bunların zorunlu ve mümkün bölümlenmesini kastediyorum-. Nitekim -önceden de dediğimiz gibi- örtük kıyasların öncülleri zorunlu ya da mümkün maddede olmaları bakımından değil, ilk görüşte makbul olmaları ya da ilk görüşte alametler ve deliller olmaları bakımından alınırlar. Çünkü öncülleri bu nitelikte alınan şeyler burhanî kıyaslardır -bunların öncülleri zorunlu ya da çoğunlukla mümkün olmaları bakımından aldığı kastediyorum-. Eşit derecede mümkünün, bu sözlere daha özgü olduğu zannedilir. Çünkü bunları burhanî sanatlar kullanmaz. Bu sanat da -ki retorik sanatını kastediyorum- bunları eşit derecede mümkün olmaları yönünden kullanmaz. Çünkü şayet retorik bunları bu yönden kullansa, bunlardan, çelişğinin çıkmasından daha uygun bir şeyin çıkması mümkün değildir. Aksine retorik bunları, ilk bakışta çok az tercih edilebilir olsa bile, ya bir vakit ya da bir halde ikisinden birinin tercih edilebilir olması bakımından kullanır. Bir topluluk (*kavm*) bu manayı bilmedikleri için bu sanatın maddede eşit derecede olan delili kullanmasını kabul etmediler. Çünkü onlar eşit derecede olan ile iknanın gerçekleşmeyeceğini iddia ettiler.

24. Denildiği üzere, cedel sanatının özel bir konusunun olmaması gibi bu sanatın da özel bir konusu yoktur. Çünkü bu iki sanat kullandıkları öncülleri nefste, nefis dışında bulunmaları yönünden almazlar. Aksine her zaman yüklem konusunda ilk görüşte ya da gerçekte şöhret dolayısıyla bulunduğu hükmedilir, yoksa yüklem doğasında konuda bulunmak olduğundan ya da konunun doğasında o yükleme sahip olmak olduğu için değil. Bu sanat öncülleri, onlarda varlık yönü şart koşulmaksızın, ilk görüşte yaygın olması yönünden almaz, aksine zorunluyu ilk görüşe göre mümkün olması, mümkünü de zorunlu olması üzere alır. Zorunlunun mümkün üzere alınmasının örneği, göğün başka bir şekilde olmasının mümkün olduğunu ve her şeyin rastgele herhangi bir şeyden yaratılmasının mümkün olduğunu vehmeden kişidir. Mümkün olanın imkânsız olduğunun tahayyül edilmesine gelince ise, çoğu şey vardır ki halkın onlar hakkındaki inançları göz önüne alındığında (*teemmül*) onların var olduğunun düşünülmesi imkânsız değildir. Bununla birlikte bizim çocukluktan beri meyilli olduğumuz tasdik tarzı her şeyin mümkün olduğu ve hiçbir

şeyin imkânsız olmadığı şeklindedir, tâ ki bunu diyen kişinin bu sözünün de zorunlu olmaması gerekir. Platon'un Protagoras'ı çelişkiye düşürürken dediği söz bunun örneğidir. Protagoras Platon'a "Hiçbir şey bilinemez." dediğinde Platon ona "Öyleyse şuan bilinebilir bir şey var." demiştir, ki bu hüküm Protagoras'ın hükmüdür.

25. Üzerinde konuştuğumuz şeyi tamamladık. Şimdi olduğumuz yere dönelim. Öyleyse diyoruz ki, eskileri örtük kıyasların öncüllerini maddesine göre taksim etmeye zorlayan şey ilk görüşte yaygın olan öncüllere zayıflığın ve her bir maddeye göre olan gücün ilişmesiymiş gibi gözüküyor. Bundan dolayı ilk görüşteki öncüller, çoğunlukla mümkün maddeden olmak kendilerine iliştiğinde, eşit derecede olanın kendisine iliştiği zamankinden daha ikna edici olur. Böylece suret ve madde yönünden örtük kıyasların kaç sınıf olduğu bu sözden açığa çıkmış oldu.

Örnek

26. Örnek (*misâl*: analogi) hakkında konuşmamız gerekiyor. Örneğin sınıfları vardır. (1) Bunlardan biri, yüklem konunun benzerinde (*şebîh*) bulunması ya da ondan olumsuzlanması daha bilinir olduğunda, yüklem konunun benzerinde bulunması ya da ondan olumsuzlanması dolayısıyla yüklem konuda bulunduğu ya da ondan olumsuzlandığına hükmedilmesidir. Bunun örneği "Gök yaratılmıştır, çünkü duvar yaratılmıştır." sözümüzdür. (2) Bir diğeri, benzerin bulunması ya da olumsuzlanması daha bilinir olduğunda, yüklem benzerinin konuda bulunması ya da ondan olumsuzlanması dolayısıyla yüklem konuda bulunduğu ya da ondan olumsuzlandığına hükmetmemizdir. Bunun örneği, hareket etmesinden göğün değişebilir olduğuna hükmetmemizdir. (3) Bir diğeri, yüklem benzerinin konunun benzerinde bulunması ya da ondan olumsuzlanması daha bilinir olduğunda yüklem benzerinin konunun benzerinde bulunması ya da ondan olumsuzlanması dolayısıyla yüklem konuda bulunduğu ya da ondan olumsuzlandığına hükmetmemizdir. "Bal seyrelir, çünkü şeker erir." sözü bunun örneğidir.

27. Hüküm tümel ve benzeyen tikel olabilir, "Haz (*mülezzât*) kötüdür, çünkü şarap kötüdür." sözümüzde olduğu gibi. Bunun ile tümevarım arasındaki fark tümevarımda tümeli tikelle temellendirmemiz, burada ise birinin tikel diğerinin tümel olması bakımından değil, bir teki benzeri olması bakımından diğeri ile temellendirmemizdir.

28. Benzerlik (*şebîh*) iki sınıftır: ya ortak bir şeyde benzerlik ya da ilişkide (*münasebet*) benzerlik. Ortak bir şeyde olan benzerliğin örneği önceden geçti. İlişkide benzerliğin örneği ise “Âlemde Tanrı ne ise kentte yönetici odur. Tanrı nasıl tek ise bunun gibi yöneticinin de tek olması gerekir.” sözümüzdür.

29. Özetle örnekte, nasıl olursa olsun, tikel hakkında tümel bir hüküm verilmesi söz konusu değildir. Çünkü benzeşen iki şeyden (*mü-teşâbihân*) biri diğerinden genel değildir ve bu ikisi bu yönden benzer değildirler. *Birinci Analitikler*'de anlatılanlardan açıktır ki zorunlu olarak sonuç veren sözde tikel tümel ile kanıtlanır (*yubeyyenu*). Bu böyle olunca, örnekten ne zorunlu olarak başka bir söz çıkar (*yelzemu*) ne de örnek zatî olarak (*bi'z-zât*) sonuç verir. Bunun örneği yer kaplama, değişme, birleşme (*ittisâl*) ve bunun dışındaki şeylerde yaratılmış (*mükevvene*) cisimlere benzemesi nedeniyle gök hakkında, onun yaratılmış olduğu hükmünü vermemizdir. Bu sözde “gök” kıyastaki küçük taraftır, çünkü matlubun konusudur, “yaratılmış” büyük taraftır, çünkü matlubun yüklemidir, orta terim ise “yer kaplama” ve “değişme”dir. Kıyası telif ettiğimizde şöyle deriz: “Gök yer kaplar. Yer kaplayan yaratılmıştır. Öyleyse gök yaratılmıştır.”

30. Şayet “gök”ün zorunlu olarak onun altında örtük kalmasını (*tentavî*) istiyorsak, “Yer kaplayan yaratılmıştır.” sözümüzü niceliği belirsiz olarak almak yeterli değildir, dahası onu tümel olarak alırız, ki bu “Her yer kaplayan yaratılmıştır” sözümüzdür. Şayet bu tümeli, bazı yer kaplayanları, tikel öncüllerin elde edilmesinde olduğu gibi, [safha safha] inceleyerek (*tasaffahnâ*) elde ediyorsak, -tümelle kesin bilginin ortaya çıkması için anlatma (*tefhîm*) ve yönlendirme (*irşâd*) yönü üzere alınmadıkça- burada örnekle açıklama fazladır. Bazı yer kaplayanların yaratılmış olduğunu duyumsadığımızda bizde tümel bir kesinlik oluşmamışsa ve bu öncül bizim nezdimizde niceliği belirsiz olarak kalmışsa, bunu duyumsamamızdan zorunlu bir şey çıkmaz, sadece ilk görüşte çıkar. Buradan açığa çıkıyor ki, bu ve benzeri öncüllerde tümel kesinlik duyumdan değil başka bir güçten elde edilir. Çünkü duyumla sadece sınırlı sayıda tekil idrak edilir. Ve zannın dereceleri bu tümel hükme yakınlık ve uzaklıklarına göre oluşur. Özetle zan, sadece duyumdan elde edilen tümel önermedir.

31. Sonraki dönem kelimcilerinden biri, ki onun lakabı Ebu'l-Me'âlîdir, bunu fark etmediğinden şöyle dedi: “Örnek, sadece kıyas ve [safha safha] inceleme (*tasaffuh*) yönünden değil, yönlendirme yönünden de ke-

sinlik ifade eder.” Fakat şekli geçerli (*sahîh*) bir kıyasla konuşmadığından bütün bilgilerin önsel (*evveliyye*) olduğunu söylemek durumunda kalır. Böylece kıyasla bilinen hiç bir şey olmaz, hatta örneğin hiç geometri çalışmamış birinin *Kitâbu'l-Macistî*'yi okuyabilmesi mümkün olur ve âlemin hudûsu kendiliğinden bilinir olur.

32. Tasdikte örneğin mertebesinin ne olduğu açığa çıkmış oldu. Buradaki örtük kıyasın cedeldeki kıyasa karşılık gelmesi gibi, bu sanattaki örnek de cedeldeki tümevarıma karşılık gelir.

Söz Olmayan İkna Ediciler

33. Bundan sonra söz olmayan ikna edicilere ve verdikleri tasdik miktarına dönmemiz gerekir. Bu ikna ediciler toplamda onüç cinstirler:

(1) Bunlardan biri konuşanın faziletli hasmının ise eksik olmasıdır. Açıktır ki bunlar insana hüsnü zan beslenmesini ve dediklerinin kabul edilmesini sağlar.

(2) Bir diğeri, dinleyicileri etkilenimlerle tasdiğe doğru çekmektir (*istidrâc*). Örneğin etkilenimleri dinleyenin nefesine yerleştirerek dinleyeni asabılık merhamet, korku ya da öfkeden tasdiğe mecbur bırakmak böyledir. Bunun da insanı tasdiğe sevkettiği açıktır.

(3) Bir diğeri, ahlakî sözlerle dinleyenleri yönlendirmektir. Bu Galenus'un da yaptığı gibi, dinleyenlere onların sözünü ancak zekilerin, üstün doğa sahibi olanların, fasid görüşlerle kirlenmemişlerin ve taklitçi olmayan kimselerin kabul edeceğini hayal ettirmekle olur.

(4) Bir diğeri söz konusu edilen şeyin yüceltilmesi ya da küçüm-senmesidir. Söz yüceltildiğinde nefis ona meylettirilmiş olur. Aksine, küçümsendiğinde ise nefis ondan nefret eder ve nefste ona karşı bir meyil oluşmaz.

(5) Bir diğeri icmâdır.

(6) Bir diğeri tanıklıklardır.

(7) Bir diğeri teşvik ve sakındırmadır.

(8) Bir diğeri meydan okuma ve bahse çağırmasıdır.

(9) Bir diğeri yeminlerdir.

(10) Bir diğeri sözün, sesin ve nağmenin ispatı istenen şeyin var-

lığını hayal ettirir nitelikte olmasıdır. Örneğin korkunç bir şeyi anlatan kişinin betinin benzinin atması ve sesinin yükselmesi böyledir.

(11) Bir diğeri, sözlerin tahrif edilmesi, çoğunun düşürülmesi, saçmalığı açık ve karşı çıkılması kolay bir surete dönüştürülmesidir. Bunlar safsatada söz konusudur, retoriğe ondan alınıp dâhil edilmiştir.

[Sözün] dışında kalan ikna edicilerin hepsi bunlardır.

34. Baştan açıktır ki bunların çoğu sadece ikna sağlar, bazısı ise bunu bir derece gizli tutar. Biz bunlar hakkında konuşacağız.

Tanıklık

35. Bunların mertebeye en güçlülerinden biri tanıklıktır. Özetle tanıklık bir haberdur. Haberi bildiren ise ya bir kişi olur ya da birden çok olur. Birden çok olması durumunda ise ya sayıca sınırlandırılması mümkün olan ya da sınırlandırılması mümkün olmayan bir grup söz konusu olabilir. Haberi verilen şeyler ya duyulur ya da akledilir. Duyulur şeyleri haber verenler ise ya bunları doğrudan kendileri duyumsamışlardır ya da ya sayıca kendileri kadar ya kendilerinden az ya da kendilerinden çok başka kişilerden [duyarak] haber veriyorlardır. Kendilerinden haber verilen duyulur şeyler ya bizim duyumsamadığımız geçmişte olan şeylerdir ya da şimdi olup bizim karşılaşmadığımız (*gâibe 'annâ*) şeylerdir.

36. Bizim duyumsadığımız şeyler hakkındaki haberlerin ne bir yararı ne de bir faydası vardır. Yine sanatlarında akledilirleri çıkarsayan sanat erbabı nezdindeki bu akledilirlerle ilgili olarak da neredeyse aynı durum söz konusudur. Halk nezdinde tanıklığın bunlar hakkında ikna oluşturması mümkün olabilir. Bu nedenle dinimize inananlar arasından olan ve kelamcılar diye bilinen taifenin âlemin hudûsu, Allah'ın varlığı (*vucûdu'l-bârî*) ve bunun dışındaki şeyleri bilmede sadece Şârî'nin tanıklığı ile yetinmediklerini ve bunları bilmede kıyasları da kullandıklarını görürsün. Haşeviyye diye bilinen taife ise bunu reddetmiştir.

37. Tanıklıklara ve şahid olunmamış duyulur şeyleri bildiren haberlere ilişkin tasdik haber verenlerin sayısına ve onlarla ilgili itibar durumlarına göre güçlü ya da zayıf olur. Böylelikle haberlerden elde edilen en güçlü tasdik sayıca sınırlandırılması mümkün olmayan bir grubun duyumsadığını haber verdiği ya da bir grubun sayıca sınırlandırılması mümkün olmayan başka bir grubun duyumsadığını haber verdiği tasdik-

tir. Yine sayıca birden fazla olup olabildiğince artan ve başlangıçta, ortada ve sonda aynı şekilde sayıca sınırlandırılmaları mümkün olmayan ya da zor olan gruplar da böyledir. Haberlerin bu sınıfı mütevatir diye isimlendirilendir.

38. Nebî'nin (s.a.v.) gönderilmesi, Mekke ve Medîne'nin varlığı ve bu gibi diğer şeyler hakkında kesinlik bununla elde edilir. Bunun hangi tarzlarda ortaya çıktığını araştırmamız gerekebilir. Bunlardan bazıları bizzat (kendi başına) bazıları ise bilaraz (ilineksel olarak) doğrudur. Açıktır ki duyulur şeylere ilişkin tasdik öncelikle bizzat duyudan elde edilir. Açıktır ki duyulur şeylerin varlığına ilişkin tasdik evvelen ve bizzat duyudan elde edilir. Bundan dolayı bir duyusunu kaybetmiş olan kişi [o duyu ile duyumsanacak] bir duyuluru da kaybetmiş demektir. Duyulurların varlığına ilişkin tasdik sadece bizzat duyudan elde edilmez, fakat bunun yanı sıra onların oldukları hal üzere tahayyül edilmeleri de gerekir. Duyulurların varlığına ilişkin kesinlik kıyastan da bizzat elde edilebilir. Bunun örneği şudur: "Bu, inşa edilmiş bir duvardır. Öyleyse onun bir inşa edeni vardır." Ancak bundan bizzat belirli bir ustanın sureti elde edilmez.

39. Hiç duyumsanmamış olan ve varlığını kıyas ile idrak etmeye bir yolumuzun da olmadığı duyulur şeylerin varlıklarına ilişkin kesinlik elde edilebilir, fakat nadiren (*'ale'l-ekall*). Bizde onların oldukları hal üzere tasavvurunun nadiren ortaya çıkması böyledir. Fakat bu ve benzerlerinin tekileri (*eshâs*) duyu ile duyumsanmasa bile [en azından] isimlerinin ya da onlara delalet eden şeylerin duyumsanması gerekir. İnsanların çoğu nezdinde bu tasdik tevatürden ve dolup taşan haberlerden oluşur. Fakat açıktır ki bunların etkisi bilarazdır. Çünkü bunlar hakkında nadiren söz konusu olan doğrulamayı (*sıdk*) –sebeplilerin arazî (ilineksel) sebeplerini izlemesi gibi- onun bir sebebi olduğunun ve bu sebebin de haberler olduğunun zannedilmesi izler.

40. Bu bilimde bilaraz olan bu kesinliğin elde edilme sebebi ve nasıl elde edildiği üzerinde durulması gerekmez. Bu *Duyu ve Duyulur Kitabı*'nda (*Kitâbu'l-Hiss ve'l-Mahsûs*) anlatıldı. Bir topluluk bunu farkedip haberler hakkında kesinliğin bizzat elde edilmesini sağlayacak belirli bir sayıyı şart koşmayı istediler. Bunu elde edemediklerinde ise "Bizim nezdimizde olmasa da bu kendinde belirlidir (*muhassal*).” dediler. Bu açık bir mugalata-dır. Gerçekten burada kesinliğin elde edilmesini sağlayacak bizzat belirli bir sayı söz konusu olsaydı, tevatürle gelen şeyler haber verenlerin sayı-

sına göre dereceye farklılık göstermezdi ve bu sayının duyumsanması ve kavranması mümkün olurdu. Bilakis çokluk ve azlık birbiriyle yakından ilişkilidir. Bundan dolayı onların bazıları tevatürde kesinliği sağlayacak şartlar ortaya koymayı isteyip kesinliği elde edemediklerinde şöyle dediler: “Onun şartlarından biri kendisinden kesinlik elde edilmesidir.” Bu böyle olunca, ne koşulan bir şart söz konusu olur ne de [bunun] kesinliği sağlayacak bir yönü kalır. Bu sanat, haberleri ve tanıklıkları çoğunlukla alınması yönünden –ki bu zandır- kullanır. Bir şey için nadiren alınan hiçbir sanat kullanmaz.

Yazılı Gelenekler (*es-sünenu'l-mektûbe*: yazılı kanunlar)

41. Yazılı gelenekleri tanık göstermede de durum açıktır. Ancak, kendileri ile yetişmemiz ve alışkanlıktan dolayı bunlarla elde edilen tasdik gerçekten güçlüdür. Bundan dolayı cahil bir yaşantı içerisinde yetişmiş olan kişilerin çoğunun hurafelere inandıklarını görürsün, biz onları bunlara inanmaktan alıkoyamayız.

İcmâ

42. Din ehlinin (*ehlu'l-mille*) dindeki bir şey hakkında ittifak etmesi ve uzlaşması demek olan icmânın da iknadaki dayanağı şeriatin onların korunmuşluklarına dair tanıklığıdır. Bir topluluk (*kavm*) bunu fark ettiğinde “İcmanın dışına çıkan kişi kafir değildir.” dedi. Ebû Hâmid el-Gazzâlî *et-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zandaka* adlı kitabının başında icmâ hakkındaki bu manaya açıklık getirdi ve “Henüz icmânın ne olduğu üzerinde icmâ edilmemiştir.” dedi.

Meydan Okuma

43. Meydan okuma farklı şeylerle olur. Ancak onun en ikna edici olanı alışılmışın dışına çıkan mucizeyle yapılanıdır, ki bunlar insan için imkansız görülen şeylerdir. Fakat açıktır ki yapılan son derece garip (*fî nihâyeti'l-garâbe*) bir şey bile olsa, bu ilâhî bir şey olduğunda, bu onu yapana karşı hüsnü zan beslenmesinden, ona güven duyulmasından ve onun faziletli olduğunu göstermekten başka bir şey ifade etmez. Ebû Hâmid el-Gazzâlî bunu *el-Kıstâs* adlı kitabında açıkladı ve: “Kelamcıların be-timlediği üzere rasullere mucize yoluyla iman avâmın yoludur. Havâssın yolu bundan başkadır.” dedi.

44. Bu saydıklarımız, kesinlik sağladıkları zannedilen dış şeylerdendir. Bunun dışındaki şeylerin iknası kendinde açıktır. Örtük kıyaslar bunlardan daha üstündür ve bunlardan daha önce gelir. Çünkü örtük kıyaslar varlığı açık olmayan ve iknası açık olmayan bu şeylerin ispatında kullanılır. Bunun örneği, konuşanın fazileti açık ya da meşhur olmadığında bunların bunu açıklamada kullanılmasıdır. Yine birisi, kendisinin mucize ortaya koyduğunu (*mu'ciz*) iddia eden kişinin mucize ortaya koymadığını zannettiğinde, bunlar onun mucize ortaya koyduğunu ona açıklamada kullanılır. Yine, hasım bunlara çıkıştığında, tanıklıklarda, geleneklerde ve bunun dışındakilerde de bu söz konusudur. İster sözler ister dış şeyler olsun bu ikna edicilerin hepsi fikrî sanatların hepsinde eskilerin önce gelenlerinin kullandığı tarzda -ki onlar bunların kesinliğe götüren yollar olduğunu zannediyorlardı- kullanılabilir.

Sonuç

45. Aristoteles bunların tasdikteki mertebesini anlayıp, bu tasdiklerin ancak, halkın hâkimlerin iyi ve kötü diye hükmettiği iradî tikel şeylerle ilgili olarak kendi aralarında kullandıklarında yeterli olabileceğini görünce; hâkimlerin iyi ve kötü diye hükmettiği iradî şeylerden (1) bazıları insanın zatında ve şuanda bulunanlar, ki bunlar erdemler (*fezâil*) ve erdemsizliklerdir (*rezâil*), (2) bazıları şuanda ve başkasında bulunanlar, ki bunlar zulüm ve adalettir, (3) bazıları onun için gelecekte olacak olanlar, ki bunlar yararlı ve zararlı olan şeylerdir, olunca; (birincisi nefret konuşması, ikincisi tartışma konuşması, üçüncüsü danışma konuşması diye isimlendirilir)⁴ ve insan da nelik bakımından zorunlu olarak birlik halinde yaşayan ve toplumsal bir [canlı] olup retorik sözleri bu üç cins şeyde kullanınca, Aristoteles kanunları ve insanın bu şeylerin her biri hakkında en tam şekilde ikna olmasını mümkün kılacak olan şeyleri vermeye başladı. Bundan dolayı o bu sanatı, insanın tikel şeylerin her biri hakkında sanata göre bu şeylerde mümkün olan en tam şekilde ikna oluşturmasını sağlayan yol diye tanımladı.

46. Amacımıza uygun olarak burada yeteri kadarını söyledik.

Retorik Kitabı'nın hepsi tamamlandı. Hamd Allah-u Te'âlâ'yadır.

4 Burada parantez yoktur. Çok fazla ara cümle olduğu için ana cümlelerin takibi zorlaşmaktadır. Bu zorluğu aşmak adına parantezi biz ekledik (çev.).